

Рецензент
Макарчук Н.О.
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії олігофренопедагогіки
Інституту спеціальної педагогіки НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПСИХОДІАГНОСТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ.

Мельниченко В.Є.

В статті представлені результати теоретичного аналізу сучасного стану вирішення проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки в підлітковому віці. Визначено специфіку організації психодіагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку. Наведено альтернативні методи вирішення проблем психологічної діагностики підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Ключові слова: агресивна поведінка, психологічна діагностика, організація психодіагностики.

Проблемы психодиагностики агрессивного поведения подростков с нарушениями умственного развития

В статье представлены результаты теоретического анализа современного состояния решения проблемы психологической диагностики агрессивного поведения в подростковом возрасте. Определена специфика организации психодиагностики подростков с нарушениями умственного развития. Приведены альтернативные методы решения проблем психологической диагностики подростков с нарушениями умственного развития.

Ключевые слова: агрессивное поведение, психологическая диагностика, организация психодиагностики.

Psychodiagnostic problems of aggressive behavior among adolescents with intellectual disabilities

This paper presents the results of a theoretical analysis of the current state of the problem solving psychological diagnosis of aggressive behavior during adolescence. The specificity of psychodiagnostic adolescents with intellectual disabilities. Shows alternative problem-solving psychological assessment of adolescents with intellectual disabilities.

Keywords: aggressive behavior, psychiatric diagnosis, psychological diagnostics organization.

Проблема агресивної поведінки залишається актуальною протягом усього існування людства. Існують наукові обґрунтування, що агресія має або виключно біологічне походження (З. Фрейд, К. Лоренц) або що вона пов'язана з системою виховання і культурою. (А. Бандура, А. Басс) Найбільш гостро проблема агресивної поведінки постає у підлітковому віці. Інтенсивність змін системи відносин у всіх сферах сучасного життя, змін системи ціннісних орієнтацій, стрімкий темп соціального життя, ставлять підлітків з порушеннями розумового розвитку в позицію слабкої психологічної захищеності, знижують їхні адаптивні можливості та підвищують психологічну вразливість. Водночас незрілість основних психічних функцій, нервових процесів, нестійкість психіки детермінують саме у таких підлітків вразливість до дії багатьох негативних чинників, які здебільшого детермінують формування та закріплення агресивної поведінки. Як наслідок вони стикаються з труднощами у взаєминах з однолітками, вчителями, з оточуючими людьми в яких агресія виступає як захисна реакція. Тому своєчасна діагностика стану сформованості та функціонування агресії та агресивної поведінки виступає ефективною умовою подальшої психокорекційної та розвиваючої роботи.

Психологічна діагностика - невід'ємна частина процесу психологічного дослідження. За допомогою психодіагностичних методик виявляються індивідуально - психологічні

особливості особистості, оцінюється її актуальний стан, розробляється прогноз її подальшого розвитку [3,4]. Її результати необхідні для:

- складання соціально – психологічних характеристик особистості;
- з'ясування сильних і слабких сторін в її розвитку;
- визначення змісту та форм психологічної корекційної програми;
- встановлення зворотного зв'язку, що сигналізує про зміни у психічному та особистісному розвитку на різних етапах впровадження корекційної програми.

Проблема психодіагностики агресивної поведінки здебільшого пов'язана з особливостями розвитку індивіда. Беручи до уваги специфіку функціонування психіки у підлітковому віці особистості виникає нагальна потреба у розробці якісної психологічної діагностики агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Психологічна діагностика агресивної поведінки обумовлюється особливостями психічного розвитку особистості. Зокрема йдеться про виявлення та врахування ознак затримки психічного розвитку, порушень розумового розвитку та педагогічної занедбаності. Отже, особливості проявів агресивної поведінки на фоні означених порушень розвитку (ЗПР та ПРР) та порушень соціального функціонування вимагають різної процедури здійснення психологічного діагностування та корекційного втручання.

Так порушення розумового розвитку охоплює не тільки недорозвиненість пізнавальних процесів (сприйняття, пам'ять, увага, мова, моторика, емоції, воля, мислення), але й веде до порушень у становленні особистості в цілому у відповідності до впливу дефекту на психічний розвиток [1,2]. Провідна роль в структурі дефекту належить недостатності психологічного розвитку, який унеможливує розвиток абстрактного мислення, що проявляється у нездатності до узагальнення [1]. Мислення характеризується конкретністю, образністю, ситуативністю. Мова відрізняється бідністю запасу слів, елементарною побудовою фраз, неграмотністю. Увага і пам'ять в цілому ослаблені, хоча буває добре розвинена механічна пам'ять.

Щодо особистісного розвитку, то у підлітків з порушеннями розумового розвитку спостерігається знижений рівень спонукань, ініціативи. Незрілість особистості проявляється в підвищеній сугестивності без логічного осмислення ситуації, нездатності прийняти адекватне рішення в звичайних життєвих ситуаціях, недостатністю критичності до своїх психічних дій.

Для психологічного дослідження підлітків з порушеннями розумового розвитку зазвичай використовують діагностичні методи: спостереження, бесіда, анкетування, тести, опитувальники, проєктивні методики тощо. Методики психодіагностики повинні відповідати віковій групі і особливостям розвитку досліджуваних, лексика і тести повинні бути доступні їх рівню сприйняття і менталітету [4].

Психологічна діагностика має узгоджуватися з метою подальшої корекційної та розвиваючої роботи. Діагностика агресивної поведінки підлітків з легкими порушеннями розумового розвитку має ґрунтуватися на інтеграції адаптованих тестів, анкет та проєктивних методик. В психодіагностиці вагомої ролі набуває ступінь порушення розумового розвитку, тому для підлітків з помірними порушеннями розумового розвитку більш ефективною є діагностика що проводиться в ігровій формі, з переважним застосуванням проєктивних методик. У процесі діагностики доречно використовувати спостереження за проявами поведінки, використовуючи уточнюючі питання з метою отримання додаткових психодіагностичних даних.

У розробленні комплексу психодіагностики агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку діяльність психолога насамперед повинна починатися зі встановлення первинного контакту. За умови сформованого колективу підлітків (клас, група тощо), необхідно провести тренінги («Встановлення довіри», «Встановлення контакту»), які інтегрують різні види психотехнологій (ігротерапії, арт-терапії, казкотерапії тощо), вибір яких обумовлюється віком, рівнем розумового розвитку, кількістю підлітків у групі. Такі тренінги дають змогу не тільки налагодити контакт, а й на початковому етапі зібрати первинні

діагностичні дані. Наприклад, психотехнологія «Лялька-витинанка», має на меті зняття емоційного напруження, пізнання себе та інших. В процесі її застосування виявляється стан сформованості дрібної моторики, здібностей до усвідомлення себе як особистості. Як показує практика, серед старших підлітків, віком від 15 років така презентація самих себе може викликати спротив, тому доречно використати іншу психотехнологію, наприклад «Наш клас». Ця технологія має на меті досягнення внутрішньогрупового згуртування, осмислення свого персонального «Я» як частини загального «Ми». Особливого значення мають додаткові діагностичні дані про підлітка: специфіка родинної взаємодії, улюблені заняття вдома, улюблені ігри, книги, телепередачі, фільми тощо. Такий тренінг включає в себе від одного до п'яти занять за тривалістю не більше 45 хвилин.

Після встановлення первинного контакту, сформованості дружньої та довірливої атмосфери в групі здійснюється психологічна діагностика стану сформованості агресивної поведінки. Як показує практика, найбільш ефективними були виявлені наступні методи: бесіда, спостереження, соціометрія, анкетування, тестування, проєктивні методики.

Бесіда - це метод усного отримання відомостей від досліджуваного шляхом ведення з ним тематично спрямованої розмови. Як самостійний метод вона особливо інтенсивно використовується в практичній психології, зокрема в консультативній, діагностичній та психокорекційній роботі [3,4]. У діяльності практичного психолога бесіда часто виконує роль не тільки професійного методу збору психологічної інформації, а й засобу інформування, переконання, виховання. Як показує практика, при роботі з підлітками з легкими та помірними порушеннями розумового розвитку, під час психологічної бесіди відбувається сприйняття свого «Я», динаміка змін в розумінні оточуючих. При особливо довірливих відносинах психолога та підлітка відбувається психологічний вплив на його особистість, зокрема руйнування старих та формування нових переконань. Підвищена сугестивність, що притаманна підліткам з порушеннями розумового розвитку, перетворюється на позитивний інструментарій психолога. Невербальна інформація, отримана при бесіді, не менш діагностична ніж інформація вербальна. Емоційні реакції, тілесні рухи, вираз обличчя, інтонація голосу в контексті розмови, є джерелом психологічного діагностування. Особливістю бесіди є створення вільної, невимушеної атмосфери, формування робочого альянсу, адже як метод дослідження, вона глибоко пов'язана з бесідою як способом людського спілкування. Тісний зв'язок бесіди зі спостереженням-одна з характерних її особливостей.

Спостереженням називається цілеспрямоване, організоване і певним чином фіксоване сприйняття досліджуваного об'єкта. Воно застосовується тоді, коли або неможливо, або недоцільно втручатися в природний плин процесу. Цей метод незамінний у випадку, коли необхідно отримати цілісну картину того, що відбувається і відобразити поведінку індивідів у всій повноті [4]. У дослідженні агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку предметом спостереження виступають різні особливості поведінки. Об'єктом спостереження можуть бути: вербальна поведінка (зміст, тривалість, промови, інтенсивність мови тощо); невербальна поведінка (експресія обличчя, очей, тіла, особливі рухи); переміщення (дистанція, торкання, поштовхи, удари і ін.).

Таким чином, психологічна діагностика агресивної поведінки підлітків з порушенням розумового розвитку здійснюється комплексно, психолог спостерігає властивості психологічної діяльності, реєструє лише ті прояви, які доступні для фіксації. І тільки виходячи з припущення про те, що психіка знаходить свій прояв у поведінці, психолог може будувати гіпотези про психічні властивості, ґрунтуючись на даних, отриманих при спостереженні. Один з різновидів спостереження є метод натуралістичних спостережень, коли психолог просто стежить за природною поведінкою досліджуваного, не втручаючись в процес. Такі спостереження проводяться у їдальні, на перерві, на урочистих шкільних святах, концертах, на уроках тощо. Дуже інформативні і змістовні, з точки зору таких досліджень є поведінка підлітків в їдальні та на уроках фізкультури. На перервах такі дослідження

проводити складно. Підлітки проводять цей час спілкуючись між собою і втручання дорослої людини не дасть достовірних результатів. Фіксація агресивної поведінки здійснюється за критеріями М. Алворда в межах дослідження агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку було здійснено уточнення визначених традиційних критеріїв. Критерії нами були уточнені з урахуванням порушень розумового розвитку підлітків.

Бланк фіксації характерологічних особливостей агресивних дітей і підлітків (М. Алворд) в адаптації [3].

Таблиця 1

Дата	Критерії	Ім'я
	Загрожує одноліткам (вербально, поглядом, жестом)	
	Ініціює фізичні бійки (з однолітками, молодшими школярами)	
	Використовує у бійці предмети, які можуть поранити	
	Проявляє фізичну жорстокість по відношенню до однолітків, молодших школярів, тварин (навмисно робить боляче)	
	Крадіжка майна у однолітка, який не подобається	
	Крадіжка майна у молодшого школяра	
	Зумисне псування чужого майна	
	Шантаж, вимагання	
	Не відвідує школу	
	Проявляє вербальну агресію до педагогів, вихователів	
	Проявляє вербальну агресію до родини (мама, тато, бабуся, дідусь, брат, сестра)	
	Проявляє фізичну агресію до родини (мама, тато, бабуся, дідусь, брат, сестра)	

Соціометрія (метод «Оцінювання іншими»). Ще один вид вербальної діагностики який полягає в тому, що підлітка, чия агресивна поведінка нас цікавить, оцінюють люди, з його оточення: знайомі, друзі, батьки, однокласники, вчителі [3]. Переваги такого оцінювання полягають в тому, що оточуючі можуть бути більш об'єктивні, ніж сам підліток. Але з іншого боку, таке оцінювання може бути спотворене особистим відношенням до підлітка. Тому психологу вкрай важливо займати нейтральну, неупереджену та об'єктивну позицію.

Анкетування, опитувальники-психологічний вербально - комунікативний метод, в якому в якості засобу для збору інформації використовується спеціально оформлений список питань [3, 5]. Анкетування дозволяє найбільш чітко слідувати наміченому плану дослідження, так як процедура «питання - відповідь» строго регламентована. Але контакт психолога з підлітком зведений тут до мінімуму. Як показує практика, застосування анкет та опитувальників для підлітків легкими з порушеннями розумового розвитку можливе за наявності тлумачення термінології, читання питань анкети чи опитувальника психологом, а іноді можливе тільки застосування адаптованих (скорочених) опитувальників. Застосування анкет та опитувальників для підлітків з помірними порушеннями розумового розвитку практично неможливе. Велика кількість питань, навіть при читанні їх психологом, незрозуміння питання, навіть при тлумаченні термінології, викликають у них роздратування та як наслідок втрачається інтерес до психодіагностичного процесу. Досить ефективною для дослідження агресивної поведінки підлітків було визначено анкету М. Штрауса і С. Штайнметц «Шкала тактики поведінки в конфліктах». Вченими вона була розроблена та застосована в дослідницькій програмі, призначення якої у виявленні причин і наслідків насильства в сім'ї [3]. Для підлітків з легким порушенням розумового розвитку анкета в застосуванні не складна, для підлітків з помірними порушеннями розумового розвитку роз'яснення інструкції слід підкріпити додатковими невербальними методами, зокрема додатковим записом інструкції на дошці.

Психологічне тестування—це дослідження психологічних якостей і властивостей особистості. Підбираючи психологічні тести для дослідження потрібно керуватись основними характеристиками (валідність, надійність, репрезентативність і вірогідність) [2, 5]. Найбільш відомою діагностичною методикою з вивчення агресивних проявів є тест А. Басса - А. Дарки, який дає змогу виявити якісну та кількісну характеристику агресивності, та на основі результатів з більшою ймовірністю прогнозувати можливість прояву агресивної поведінки. Підлітки з легкими порушеннями розумового розвитку справляються з цим тестом, для підлітків з помірними порушеннями розумового розвитку слід застосовувати адаптацію цього тесту (Л.Г Почебут). Тест А. Басса - А. Дарки застосовують в комплексі з іншими особистісними тестами та проєктивними методиками. На практиці добре зарекомендували себе тести на виявлення тривожності, фрустраційних реакцій, психічних станів. Зокрема тест самооцінки психічних станів (за Айзенком). Підлітки з легкими та помірними порушеннями розумового розвитку здатні відповісти на 40 запитань. Це не займає багато часу. Проста відповідь на запитання «так», «ні» і «не зовсім» не викликає підлітків з помірними порушеннями розумового розвитку складності і роздратування. Іноді виникає потреба у додатковому тлумаченні слів («жестикауляція», «авторитет»). Цей тест можна застосовувати у груповій діагностиці для підлітків з легкими та помірними порушеннями розумового розвитку.

Проєктивні методи особливо ефективні для вивчення агресії і ворожості, так як не розкривають підліткам, що саме виступає об'єктом діагностики. Тест тематичної аперцепції (ТАТ). Цей тест складається з серії картинок, про яких підліток пише або розповідає історії: що відбувається і що передувало подіям на картинці [3,5]. При діагностиці підлітків з порушеннями розумового розвитку тест слід використовувати тільки індивідуально, в окремих випадках неможливо взагалі, в зв'язку з порушеннями мислення.

При використанні проєктивної методики «Неіснуюча тварина» виникають певні труднощі з нерозумінням підлітками слова «неіснуюча», якщо тлумачення цього слова не дає результатів, то доречно застосовувати проєктивні методики з більш чіткими назвами, наприклад «Зла тварина», «Кактус». Цікаву та об'ємну діагностичну інформацію було отримано в результаті застосування проєктивної методики «Будинок, дерево, людина», що дало змогу отримати дані, що стосуються сфери взаємин підлітка з навколишнім світом у цілому і з конкретними людьми зокрема. Проєктивна методика «Моя сім'я» сприяє виявленню особливостей внутрішньо-сімейних відносин, а проєктивна методика «Дерево» діагностує індивідуально-типологічні особливості підлітка. Ці методики позитивно себе зарекомендували при діагностуванні підлітків з порушеннями розумового розвитку, які мають мовленеві вади (дисграфія та дислексія). Їх можна застосовувати як індивідуально так і в груповій діагностиці. В них прості інструкції до виконання. Основною проблемою застосування діагностичних методик є відсутність або недоступність стандартизованих тестів державною мовою. Тому застосування проєктивних методик дає можливість отримання надійних результатів.

Важливим фактором дослідження є специфіка відносин в системах «підліток - підліток», «підліток - педагог», «підліток - група однолітків» «підліток – сім'я». Це дозволяє встановити якісні особливості оточення підлітка та визначити умови побуту, сімейного стану, економічного становища, які впливають на формування та розвиток агресивної поведінки. Однак для підлітків з порушеннями розумового розвитку більш важливим є аналіз особливостей психічного розвитку (інертність психічних процесів, недостатність інтелекту, схильність до афектів, сугестивність, тощо). Корекція характеру і розвитку особистості має бути спрямована на подолання безпорадності, невпевненості, пасивності, несамостійності, на вироблення адекватної самооцінки та оцінки оточуючих, на формування і зміцнення позитивних поглядів, та їх застосування в житті. Розв'язання цього завдання сприяє розвитку самосвідомості, становленню особистості. Все це необхідно враховувати, моделюючи систему роботи та методики корекції агресивної поведінки підлітків.

За результатами емпіричного вивчення агресивної поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку притаманними є:

бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, відсутність захоплень, духовних запитів, вузькість і нестійкість інтересів, в тому числі і пізнавальних;

неможливість приймати і використовувати допомогу, засвоювати алгоритм вирішення заданої інтелектуальної операції і переносити її на аналогічні завдання.

підвищена сугестивність, наслідування, нерозвиненість моральних уявлень;

емоційна грубість, озлобленість як проти однолітків, так і проти оточуючих дорослих;

наявність крайніх самооцінок (або максимально позитивна, або максимально негативна, в останньому випадку агресія може виступати як захисна реакція, що компенсує власну вразливість), підвищена тривожність, страх перед соціальними контактами;

невміння знаходити вихід з складних та конфліктних ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку.

У відповідності до результатів психодіагностики в індивідуальному порядку створюються психокорекційні програми, що сприяють подоланню та упередженню агресивних форм поведінки підлітків з порушеннями розумового розвитку.

Література:

1. Выготский Л.С. Дефект и компенсация. /Выготский Л.С. – М.: Издательство «Педагогика». 1983 – с. 368.
2. Демина И.И., Синев В.Н. Методические рекомендации к исследованию проблем коррекционной работы в специальных школах / И.И. Демина, В.Н. Синев (отв. ред.) и др. - Педагогическое общество УССР, Респ. секция дефектологии. – К., 1975. – 119 с.
3. Електронний ресурс <http://www.psychologos.ru>
4. Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. - М. : Изд-во МГУ, 1988.
5. Соколова Е.Т. Психологическое исследование личности: проективные методики. / Е.Т. Соколова — М.: ТЕИС, 2002. — 150 с.

УДК : 376-056.264:616.89-008.434:[373.5.016:81'344]

*Рецензент: Данілавічоте Е. А.,
к. пед. н., завідувач лабораторії логопедії
Інституту спеціальної педагогіки НАПН України*

СТАН СФОРМОВАНОСТІ ФОНОЛОГІЧНОГО КОМПОНЕНТУ МОВЛЕННЯ В УЧНІВ 5-6 КЛАСІВ З ТЯЖКИМИ МОВЛЕННЄВИМИ РОЗЛАДАМИ

Мельніченко Т. В.

У статті висвітлені результати дослідження стану сформованості фонологічних компоненту мовлення у молодших підлітків з тяжкими мовленнєвими розладами; визначені основні види та типи фонологічних помилок та зазначені їх приклади.

Ключові слова: *тяжкі мовленнєві розлади, молодші підлітки, фонологічні знання, види та групи помилок.*

Состояние сформированности фонологического компонента речи в учащихся 5-6 классов с тяжелыми речевыми расстройствами

В статье освещены результаты исследования состояния сформированности фонологических компонента речи у младших подростков с тяжелыми речевыми расстройствами; определены основные виды и типы фонологических ошибок и указанные их примеры.

Ключевые слова: *тяжелые речевые расстройства, младшие подростки, фонологические знания, виды и группы ошибок.*

State of phonological formation knowledge at students of 5-6 grades with severe speech disorders